

А. В. ПЕТРАУСКАС (Київ)

**БОРТНИЦТВО СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ
НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І**

Бортництво — одна з найважливіших галузей промислів сільського населення. Воно являло собою збирання меду бджіл з природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів у ряді районів Південно-Західної Русі, особливо її Поліської зони з широкими річковими заплавами (у Житомирському та Київському Поліссі з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортного бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі і подібні відображають

місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники — населення, яке обслуговувало княжі борті, вари — місця виготовлення медового напою). Перші згадки про цей промисел за письмовими джерелами відносять до X ст. Цілком очевидно, що початок збирання меду диких бджіл, а також джмелів відноситься до більш раннього періоду і, вірогідно, пов'язаний з освоєнням людиною даного природного регіону. Зауважимо, що збирання джмелиного меду та воску іноді навіть у значних кількостях зафіксовано до початку XX ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Віск використовувався лише в магічних цілях.

Мед та віск дуже цінувалися і часто фігурують як предмети данини та зовнішньої торгівлі Київської Русі. Вони накопичувалися княжою владою у величезній кількості в “медушах” та “медв'ницах” (комора для меду чи погріб для медів та вин) — “В погребах было 500 берковцев меда” (5000 пудів, або 90 000 кг).

Найпростіша форма бортництва, що проіснувала до XX ст., полягала в збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками дупласті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх було легко помітити також за характерним сміттям, що вони викидали з дупла. На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: “Аще кто борть раззнаменае, то 12 гривне продажи”¹. Подібні знаки власності щодо знайдених нових бортей використовувалися білорусами ще на початку XX ст.

Бджіл після цього не турбували до тих пір, поки вони не зберуть достатнього запасу стільників. В кінці літа, найчастіше в серпні, відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке знаходилося високо над землею в старому товстому дереві, могли використовувати спеціальне пристосування, що складалося з довгих шнурів, плетених з ременю — “пліть” із прикріпленою до неї дощечкою (“крілом”) та закріпленням на одному кінці пліті гаком (у білорусів таке знаряддя називалося лезиво чи астрога). Користувалися також розташованим поруч молодим, гнучким деревом потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати і завалити в потрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайніх випадках дерево з роєм валили на землю. Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й інші пристосування, подібні до зафіксованого О. В. Серовим у матеріалах з Віти Поштової “залізного шипа на розкованій пластині”, який міг використовуватися для “дрезування”.

Наступним кроком було затулення літок, потім за допомогою сокири, стамески, сверла, пилки робили продовгуватий отвір, через який витягували стільники, не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що знаходився зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних лопаточок-ножів трапецевидної форми — медорізок з колінчатим руків'ям. Могли користуватися для цього і звичайними ножами.

Процес вилучення меду з природної борті міг відбуватися і більш грубим способом, внаслідок чого бджоли гинули. Подібний “роебойний” промисел був розповсюджений ще до початку XX ст. в Чернігівському Поліссі, у глухих кутках Білорусії та Литви².

Отвір у борті затуляли щільно підігнаною дерев'яшкою, що має назву “довж” (должея), яку зверху додатково закривали берестою або закріплюваною дощечкою — сніттю, щоб уберегти від зимового холоду. Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву в усіх трьох східнослов'янських народів, що підтверджує висловлене припущення про значну архаїчність даного промислу.

Це збігається з висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей, що підтверджувалося позначенням останніх у давньоруський час знаками власності та розрізненням у письмових джерелах бджіл, з яких уже збирали мед чи ще ні³. На користь цього свідчить також значно суворіше покарання (3 гривні проти 10 кун) за знищення чи, можливо, навіть крадіжку борті, ніж за мед з неї. Зазначимо, що високий попит на продукти бортництва навіть став причиною встановлення в давньоруський час покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: “Аже бортъ подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны”. Подібне трактування повністю збігається із заборонаю рубки “бортного дерева и холосцов (порожнистих деревьев), которые впредь и в бортне пригодятся”, відзначеною серед чувашів, у яких бортництво становило чи не головний вид господарства. Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М. Арістовим: “...А хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатит”⁴.

Штучні борті для бджіл почали виготовляти тому, що готових придатних дупел дерев у лісі було небагато. На вибраному дереві розширювалася природня чи вирубувалася штучна бортъ, у ній вирізали льоток та довж. Процес трудомісткої підготовки тривав близько двох тижнів. Оформлені таким чином борті вже мало відрізнялися від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Використовувалися також інші способи: наприклад, з придатного дерева зрубали верхівку (це водночас слугувало своєрідним знаком власності на бортъ) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення, щоб у ньому збиралася вода і вигнивала середина. Через кілька років середина вичищалася, видовбувався льоток та довж, верхній отвір закладався берестою та товстими дошками. Дикі рої оселялися в штучних бортях та починали будувати стільники, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямих свідчень виготовлення в давньоруський час штучних бортей немає. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що зафіксовано в літописах, розроблена система покарань правопорушень у даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду і воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок — вказують на значний рівень розвитку бортництва та на наявність у суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало сприяти інтенсифікації їх отримання.

Переносні борті або вулики-колоди мають точно таку ж конструкцію, як і ті, що виготовлені в самому дереві, а інколи (наприклад, коли дерево з бортю звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. У таких випадках, що, можливо, відображають перехідну форму до виготовлення переносних вуликів, бортъ часто при падінні важкого трухлявого дерева на землю розколювалась, і рій гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізання його на окремі колоди, з яких і виготовляли борті. Відомо, що бджоли не люблять жити низько над землею і часто можуть навіть покинути готові стільники, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту бортъ високо на дереві, тоді в ній обов’язково розміщується домашній чи дикий рій. Даний принцип відлову “нічийних” роїв у лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть зараз. Для більш ефективного приманювання бджіл всередину готової борті чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих стільників та інші бджолині принади.

Виготовлені та встановлені таким чином колоди краще можна захищати від нападу ведмедів, розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташувати ближче до оселі. Безпосередніх свідчень розповсю-

дження даного способу не зафіксовано. Проте згадка в Руській Правді “межі бортної” та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь. Беручи до уваги загальну власність на більшість лісових угідь для давньоруського часу, вважаємо, що в даному випадку, вірогідно, йдеться про територію з великою кількістю бортей та сприятливими умовами для бджільництва, інакше достатньо було б обмежитися знаменуванням окремих бортей і не треба було їх відмежовувати. На початку XX ст. вулики-колоди становили основну масу вуликів у бджільництві, що, вірогідно, пояснюється простотою виготовлення та майже повною відповідністю природнім умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою⁵. Аналогічні колоди, підвішені високо над землею, широко застосовуються і сьогодні населенням Житомирського та Київського Полісся (власні спостереження автора).

У поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала в архаїчних видах майже до сьогодення. А на територіях з малою від природи чи штучно знищеною кількістю лісів (Лісостеп та частково Полісся) для більш пізнього часу властиве цілковите чи переважне панування пасічного бджільництва⁶. Подібна ситуація зафіксована й щодо білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов’язане із зведенням лісових масивів. Напевно, саме в цій зоні, перш за все, міг відбуватися процес наближення розташування бортей до оселі та зародження примітивного пасічного бджільництва, припущення стосовно існування якого в давньоруський час висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев’яних дощечок із стільниками. Останні за описом не мають чітких ознак для визначення їх як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев’яного пристосування для зберігання стільників.

Вирізані стільники з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев’яному посуді (діжці чи видовбаній посудині). Відціджений через сито мед зберігали в дерев’яній, часто видовбаній чи керамічній посудині в коморах. Віск очищали шляхом перетоплювання та відфільтровування через полотняну торбинку.

Мед у чистому вигляді і в сотах був найулюбленішими ласощами, використовувався, за етнографічними даними, для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар та ін.), які вживалися в усіх найважливіших подіях життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки — окремо чи як їх складова частина; значна частина сплачувалася сільським населенням у вигляді податків. З поширенням християнства віск у великій кількості використовувався для виготовлення свічок, у медичних цілях, для ворожіння і т. д. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед та віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування.

Значення бортництва підтверджується також суворим покаранням за завдану шкоду: штраф за роззнаменування борті та перетинання бортної межі дорівнював 12 гривням — штрафу за вбитого холопа, тобто прирівнювалося до життя людини⁷. Етнографічно зафіксовані випадки в деяких місцевостях залишення пасік напризволяще без догляду, адже злодії не наважувалися їх зачіпати — настільки страшним гріхом вважалося видирання бджіл. Можливо, це пояснюється й значно суворішим (часто на смерть) покаранням за подібні злочини порівняно з покараннями за інші крадіжки⁸.

Про значимість бджільництва свідчить також згадка в “Правді Руській” не тільки бортей, що належали смердам, а й княжих (штраф за

ушкодження останніх значно перевищував ціну за бортъ смерда — 12 проти 3 гривень). Цілком ймовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення — бортниками, що, за визначенням дослідників, становило для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них розрізнялися вільні та залежні особи, але в будь-якому випадку представники цієї професії належали до сільського населення (чого не можна впевнено стверджувати стосовно “медовара”, який, вірогідно, лише епізодично виїжджав до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини)⁹.

¹ Правда Русская. — Т. II. — М.—Л., 1947. — С. 434.

² Сер ж п у т о в с к и й А. Бортничество в Белоруссии // Из второго тома “Материалов по этнографии России”. — СПб., 1914. — С. 4; З а г л а д а Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). — К., 1930. — С. 43.

³ Ч е р н е ц о в А. В., К у з а А. В., К и р ь я н о в а Н. А. Земледелие и промыслы. — В кн.: Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 233.

⁴ А р и с т о в М. Промышленность Древней Руси. — СПб., 1866. — С. 37; Н и к о л ь с к и й Н. В. Краткий курс по этнографии чуваш. — Чебоксары, 1929. — С. 62.

⁵ А л е к с а н д р о в и ч Г. С. Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии. — Окремий відбиток без м. в. — С. 26.

⁶ Ш а ф о н с к и й А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 20, 228, 239.

⁷ Правда Русская. — Т. I. — М.—Л., 1940. — С. 71—72.

⁸ Бутурлиновка Воронежской губернии // Окремий відбиток. — С. 59; З е л е н и н Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

⁹ А р и с т о в М. Указ. соч. — С. 32, 33.

